

ABRAHAM KUYPER

De Vrije Universiteit op weg
naar de samenleving

A. Kuypers (1837–1920) was van 1880 tot 1901 hoogleraar in de Faculteit der Godgeleerdheid en buitengewoon hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde in de Faculteit der Letteren.

George Harinck

Abraham Kuypers is zo'n twintig jaar actief geweest als hoogleraar van de Vrije Universiteit. In zijn geval kunnen we gerust zeggen: *maar* twintig jaar. Want als we deze periode vergelijken met de jaren dat hij mede leiding gaf aan de andere instituten waarvan hij als de voornaamste architect kan worden aangemerkt, dan valt de korte duur van zijn universitaire betrekking op. De in 1892 gevormde Gereformeerde Kerken in Nederland laat ik buiten beschouwing, ook al was hij een belangrijke vormgever van deze denominatie: formeel gaf hij er geen leiding aan. Maar zijn kerkelijk weekblad *De Heraut* redigeerde hij een halve eeuw, vanaf 1870 tot op zijn sterfbed in 1920. Van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* was hij bijna vijf decennia hoofdredacteur, van 1872 tot 1919. Hij had, om het in zijn eigen woorden te zeggen, 'een halve eeuw' (vanaf 1869) leiding gegeven aan de antirevolutionaire actie toen hij het voorzitterschap van de Antirevolutionaire Partij per 1 januari 1919 neerlegde. Kuypers' kracht werd soms zijn zwakte: hij organiseerde, bond samen en dreef voort als geen ander en slaagde daarin beter dan wie ook, maar het leiderschap kreeg hem in de greep: hij kon de teugels niet of niet tijdig uit handen geven. En zelfs waar openlijk weerstand werd geboden tegen zijn leiding, zoals in de Antirevolutionaire Partij, bleef hij dwarsliggen en tegenspel bieden, zodat hij binnen zijn eigen partij eindigde als de opposant die hij aanvankelijk naar buiten toe was geweest — al ontbeerde hij inmiddels de kracht van de stormram die hij in zijn jonge jaren was.

KUYPER & DE VRIJE UNIVERSITEIT — Maar met Kuyper en de Vrije Universiteit was het anders: die verliet hij in 1901 in stilte om minister te worden. Hoe belangrijk was die hoger-onderwijsinstelling eigenlijk voor zijn streven naar een christelijke samenleving? Anders dan een dagblad, een politieke partij of een kerk bereikte een universiteit niet direct het algemene publiek. Hoger onderwijs was voor de elite. Tijdens zijn hoogleraarschap volgde slechts een half promille van de Nederlandse bevolking een universitaire studie. Een emancipatie-universiteit kon de VU in Kuypers tijd dus niet zijn. Maar dat was ook niet de bedoeling: hij streefde bepaald niet naar een volksuniversiteit, maar legde de lat eerder hoger dan aan andere universiteiten.

De bedoeling van de Vrije Universiteit was het veranderen van de wereldbeschouwing onder de elite, om zo de Nederlandse samenleving op het christelijke spoor te houden. Daarom stichtte hij deze onderwijsinstelling, of, iets juister, was hij de *primus inter pares* onder haar stichters. Hij streed geregeld om er sturing aan te kunnen geven — met als beruchtste conflict dat met hoogleraar Alexander de Savornin Lohman, uitmondend in diens ontslag in 1896 — en sprak vier maal een rectorale oratie uit die het karakter van de Vrije Universiteit bepaalde: *Souvereiniteit in eigen kring* in 1880, *Het calvinisme en de kunst* in 1888, *De verflauwing der grenzen* in 1892 en *Evolutie* in 1899. Wat Kuyper in die redevoeringen deed was de dragende idee van deze universiteit — dat de christelijke wereldbeschouwing een legitieme plek verdiende aan de academie — onder woorden brengen in relatie tot actuele kwesties in wetenschap, cultuur en samenleving. Herman Bavinck beschouwde de Vrije Universiteit in 1898 daarom als Kuypers belangrijkste schepping: ‘De ongelovige scholen hebben ons onze zonen ontroofd en hen bij onze tegenstanders gebracht. Alleen een christelijke wetenschap kan ons helpen [...] Evangelisatie is goed. Zending ook, maar hoog daarboven staat de macht ener Vrije Universiteit. Eén universiteit is meer waard dan een georganiseerd Leger des Heils.’ De achterliggende gedachte was dat de liberale samenleving in een christelijke ‘omgezet’ kon worden met behulp van een christelijke universiteit.

Voor Kuyper was de Vrije Universiteit een van de middelen om zijn doel te bereiken. Hij wedde op meer paarden tegelijk. Daarom werd de hoogleraar in 1894 tevens Tweede Kamerlid, al wist hij dat zijn werk

aan de universiteit daaronder zou lijden. Maar de Antirevolutionaire Partij had hem aan het Binnenhof nodig. In 1901 volgde het minister-schap en verdween de universiteit achter zijn horizon. Hoewel Kuyper na afloop van zijn ambtstermijn in 1905 nog niet de pensioengerechtigde leeftijd van zeventig jaar had bereikt, verlangde hij niet terug naar het hoogleraarschap: zijn ‘zielsgenieting bij het college geven, over vak bij vak, had haar tijd gehad’, zo bekende hij in 1917. Hij nam wel zijn redactionele taken weer op zich en werd ook opnieuw voorzitter van de Antirevolutionaire Partij, maar zijn positie aan de universiteit gaf hij op.

‘WAT EEN UITKOMST!’ — Gezegd moet worden dat Kuyper aan het Binnenhof de universiteit niet vergat. Hij had altijd hard voor haar gelopen, maar het belangrijkste resultaat van zijn inspanningen was zonder twijfel de wettelijke erkenning van de door de Vrije Universiteit verleende graden. Hij boekte dat resultaat in 1905 als minister van Binnenlandse Zaken (waar onderwijs onder ressorteerde) vrijwel persoonlijk en tegen veel weerstand in. Hij zette er zelfs een ontbinding van de Eerste Kamer voor in. In januari 1906 was Kuyper nog vol van deze politieke overwinning, zoals hij zijn dochter schreef: ‘Dat besluit van erkenning van de Vrije Universiteit is mijn glorie.’

Maar van de instelling zelf bleef hij sindsdien weg. Hij was in 1897 als jubilaris het middelpunt van feestelijkheden ter gelegenheid van het vijftienvijftigjarig bestaan van *De Standaard* en sprak in het laatste kwart van zijn leven vele jubileumredes uit voor instituten die mede door zijn actie tot stand waren gekomen. Een kwart eeuw Antirevolutionaire Partij is in 1904 vreemd genoeg niet gevierd — het zal door Kuyper's premierschap aan de aandacht zijn ontsnapt. Steeds was hij het middelpunt bij jubilea, alleen op het vijftienvijftigjarig jubileum van de Vrije Universiteit, gevierd met 1500 aanwezigen in het Concertgebouw in oktober 1905, schitterde hij door afwezigheid. Hij zwierf toen door Zuid-Rusland en zond een telegram: ‘Met heel mijn hart ben ik in het midden der feestvierenden. Zegene de Heere de Vrije Universiteit.’ Hij kreeg een lang en dankbaar telegram terug, in het Latijn. Over het jubileumfeest schreef hij zijn dochter vanuit Odessa: ‘Met genot las ik alles van de Vrije Universiteit. Dat was heerlijk. Ook dat de ton er is. Wat een uitkomst!’ — hetzelfde bedrag dat bij de opening van de

universiteit in 1880 vooral onder welgestelden was ingezameld, was nu opnieuw bijeen gebracht, ditmaal door aanzienlijk meer mensen, met een kleinere beurs. Dat was een verdienste van Kuypers: hij had in de eerste kwart eeuw van de VU de gereformeerde ‘Jan modaal’ warm gemaakt voor het ideaal van de Vrije Universiteit. Ze was in stand gebleven mede dankzij de financiële steun van deze sympathisanten die zelf nooit een academische opleiding zouden volgen. Om het in een in 1905 gebruikt beeld te zeggen: er was een trouw voetvolk op de been gebracht. Maar de generaal vertrok. Ze was klaar voor een grotere toekomst en kon het verder zonder hem af.

HET ROER MOEST OM — Kuypers vertrek vond plaats in een tijd dat de Vrije Universiteit de koers verlegde. Er waren in een kwart eeuw ruim 200 studenten opgeleid in drie faculteiten. Omstreeks 160 van hen waren predikant geworden. Eigenlijk was de universiteit tot 1905 dus vooral een theologische opleiding. De verkiezingsnederlaag van de Antirevolutionaire Partij in dat jaar dwong tot bezinning op deze instelling. Er was — om een destijds gangbare beeldspraak te gebruiken — een gebrek aan ‘officieren’ die leiding konden geven in de strijd tegen secularisatie van de samenleving. Thorbeckes kracht was een halve eeuw voordien geweest dat hij als minister zijn liberale ideeën in de samenleving realiseerde via een keur aan gekwalificeerde commissarissen, burgemeesters en hogere ambtenaren.

Zo’n officierenkorps had Kuypers partij aan het begin van de twintigste eeuw niet. Een van zijn problemen bij de omzetting van de samenleving van liberaal naar christelijk was het gebrek aan gekwalificeerde bestuurders. De Vrije Universiteit voorzag met haar afgestudeerden wel de kerk van krachten, maar de samenleving als geheel nog veel te weinig. De lof die Bavinck de Vrije Universiteit in 1898 had toegezwaaid, wees feitelijk op een probleem: ja, die universiteit was belangrijk voor de samenleving, maar des te prangender was de vraag waar de antirevolutionaire juristen bleven. En waar waren de docenten voor de christelijke kweekscholen, de hogere burgerscholen en de gymnasia? Waar de christelijke medici en natuurwetenschappers? Het roer moest om.

De volgende kwart eeuw laat een ander beeld zien. Tussen 1904 en 1930 — toen de universiteit een halve eeuw bestond — werden 21

niet-theologische hoogleraren benoemd tegen slechts vijf theologische. De universiteit werd conform de vereisten van de erkenning van 1905 uitgebouwd van drie naar vier faculteiten met elk minstens drie gewoon hoogleraren. De theologische faculteit boette in deze decennia qua invloed in ten gunste van de juridische. Toen Kuyper de Vrije Universiteit verliet moest zij voor de samenleving dus nog van betekenis worden.

WEINIG TROMGEROFFEL — Dat feit werd bij Kuypers overlijden in 1920 onderkend. Net als al die andere instituties die hij in het leven had geroepen, herdacht ook de Vrije Universiteit hem. Maar dat gebeurde met weinig tromgeroffel. Terugblikkend leek zijn werk aan en voor de universiteit in de schaduw te staan van Kuypers optreden als minister-president en van de grote rol van de Antirevolutionaire Partij in de nationale politiek — enkele jaren na het kabinet Kuyper volgde een door de antirevolutionair Theo Heemskerk geleid kabinet (1908–1913), de antirevolutionair Alexander Idenburg werd gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië (1909–1916) en vanaf 1918 regeerden de antirevolutionairen opnieuw mee. Rector Rob Woltjer stelde aan Kuypers graf: ‘In de voorstelling, die niet weinigen zich van deze veelzijdige mens hebben gevormd, neemt de wetenschap slechts een bescheiden plaats in; als prediker, journalist, schrijver, redenaar, volksleider, staatsman, heeft hij ook bij zijne bestrijders erkenning gevonden’. Een belangrijke reden daarvoor was dat Kuypers werk voor de Vrije Universiteit aan het begin van zijn leven lag en in 1920 uit het zicht was verdwenen door het lange en veelomvattende publieke optreden dat daarop was gevolgd. Woltjer wees aan Kuypers graf nog wel op het belang van diens wetenschappelijk werk. Maar de rector sprak ook onverbloemd over de betrekkelijk geringe waardering die Kuyper als wetenschapper genoot: ‘ik zou het niet gaarne louter toeval noemen, dat de Koninklijke Academie, anders toch waarlijk niet altijd onbereikbaar hoog in haar eisen, voor hem nimmer hare poorten ontsloot! De openbare mening heeft hem wetenschappelijk nooit ten volle meegeteld.’ Kuyper werd in 1920 ook door de Vrije Universiteit meer als universiteitsstichter en vormgever van haar ideaal geëerd dan als hoogleraar.

En dat universitaire ideaal was ook nog eens gemankeerd. Kuypers pleidooi voor het ideaal van christelijke wetenschapsbeoefening vond respons bij gereformeerde studenten. Maar hij moest met lede ogen aanzien dat ze lang niet allemaal aan de Vrije Universiteit stonden ingeschreven, toch de enige plek waar christelijke wetenschap daadwerkelijk beoefend werd. De helft van de gereformeerde studenten studeerde omstreeks 1920 niet aan de Vrije Universiteit, maar aan een van de rijksuniversiteiten of hogescholen. Zij oriënteerden zich daar wel op Kuypers ideaal van christelijke wetenschap en ontwikkelden na de Eerste Wereldoorlog een verlangen vanuit die overtuiging bij te dragen aan de samenleving. De Vrije Universiteit hadden ze daar echter niet bij nodig. Hun bijdrage aan de vormgeving van een christelijke samenleving was er niet minder om. Om een voorbeeld te noemen, van de omstreeks veertig antirevolutionaire Tweede Kamerleden uit het interbellum waren er slechts een kleine tien afkomstig van de Vrije Universiteit, maar bijna twintig van hen hadden gestudeerd aan andere hoger onderwijsinstellingen.

EEN HOEKSTEEN? — Toch kreeg na Kuypers dood de Vrije Universiteit in de herinnering al spoedig een centrale plaats als het ging om de invloed van gereformeerden in de Nederlandse samenleving. De eerste editie van de door kuyperianen samengestelde *Christelijke encyclopaedie* verscheen in de jaren twintig. In het lemma ‘Kuyper’ — met 19 kolommen het grootste in de zesdelige encyclopedie — werd gesteld dat deze met de stichting van de Vrije Universiteit zijn ‘grootste ideaal’ had verwezenlijkt. Op de kathedraal was Kuyper ‘tot zijn volle ontplooiing als leraar van zijn volk’ gekomen. Hoe de lemmaschrijver dit inschatten kon is me niet bekend, maar hier begon wel een ander verhaal dan voor 1920 werd afgestoken. De Vrije Universiteit en Kuypers hoogleraarschap verschoven in de beeldvorming van een nevenactiviteit naar de sleutelonderneming in zijn leven.

Dit beeld is versterkt doordat de Vrije Universiteit na Kuypers vertrek inderdaad meer studenten begon af te leveren die de samenleving mede stuur gaven. Ook speelt mee dat de universiteit postuum, in haar doorgegroeide gedaante, een van Kuypers meest opvallende creaties werd. Dat juist de universiteit zo nauw met hem verbonden wordt is

bovendien te danken aan het feit dat *De Standaard* in 1944 onderging, de uitgave van *De Heraut* in 1945 gestaakt werd, de Antirevolutionaire Partij in 1980 opging in het CDA en de Gereformeerde Kerken in 2004 verdwenen in de Protestantse Kerk in Nederland. De Vrije Universiteit is het enige tot op vandaag bestaande, en daarbij springlevende, instituut dat direct in verband te brengen is met Kuypers. Daarnaast speelt bij het beeld van de universiteit als Kuypers sleutelonderneming ook mee dat elders in de wereld zijn ideaal het sterkst is nagevolgd op het gebied van de wetenschap en er diverse hoger-onderwijsinstellingen bestaan die zich spiegelen aan het ideaal van de Vrije Universiteit.

Het was merkwaardigerwijs ook het enige instituut van Kuypers waarvan hij, bij de opening in 1880, met zoveel woorden heeft gezegd dat het moest verdwijnen als het niet meer in christelijke geest zou opereren. Binnen- en buitenlandse sympathisanten van Kuypers bezochten echter niet zijn graf, een woonhuis of het voormalig gebouw van *De Standaard* als *lieu de mémoire*, maar juist de Vrije Universiteit. De laatste integrale geschiedenis over de Vrije Universiteit, van Arie van Deursen uit 2005, droeg als culminatie van deze beeldvorming de titel *Een hoeksteen in het verzuild bestel* — de universiteit werd een sleutelfunctie in de samenleving toebedeeld, precies zoals Bavinck het zich in 1898 had voorgesteld.

Van die functie was in Kuypers dagen echter nog geen sprake. De Vrije Universiteit was toen, anders dan de Antirevolutionaire Partij of de Gereformeerde Kerken, niet veel meer dan een hachelijke onderneming, die met kunst- en vliegwerk in stand werd gehouden. Hoe belangrijk was de Vrije Universiteit in Kuypers maatschappijvisie? We kunnen misschien het beste zeggen dat hij met zijn visie op wetenschap als centrum van een cultuur en met de wetgeving van 1905 de voorwaarden heeft geschapen voor haar maatschappelijke rol, maar dat hij die in zijn dagen als hoogleraar zelf niet heeft kunnen realiseren.